

THE ROLE OF HUNGARIAN CULTURE IN THE DEVELOPMENT OF ROMANIAN CULTURAL MOVEMENT DURING THE 18TH AND 19TH CENTURIES

Nagy Imola Katalin

Lecturer, PhD., Sapientia University of Tîrgu Mureş

Abstract: In this article we intend to outline the cultural profile of the last half of the eighteenth century and the first half of the nineteenth century. It is well known that the movement of the Transylvanian School was the promoter of modernization of Romanian culture in this century, its representatives are, in many respects innovators and pioneers: they wrote the first dictionary, the first grammar, the first history books, they lay the foundations of terminology in English and they are among the first translators. We want to reflect on how the representatives of the Transylvanian School, their immersion in Hungarian cultural life of the time contributed to their pioneering work in promoting Romanian culture. We highlight the role of cultural institutions, e.g. the schools in Cluj, Aiud, etc., different libraries and the typography at the University of Buda in terms of production and propagation of Romanian books, as well as promoting young Romanian intellectuals.

Keywords: Romanian culture, Hungarian culture, cultural institutions, Typography of Buda University, Transylvanian School

Pentru a putea înțelege importanța momentului pe care îl vom aborda în acest articol, este necesară schițarea unor elemente legate de perioada precedentă în cultura română, epoca în care apar primele manifestări ale culturii scrise. Epoca în care s-a produs trecerea de la relațiile medievale la renașterism și umanism, este o epocă de mari mișcări și contradicții în toată Europa, cu atât mai mult în spațiul plin de convergențe ale Europei centrale. „Cercetarea istoriei ideilor îngăduie observația potrivit căreia aspirațiile omului european cuceresc comunitățile umane trăind în arealul dincolo de capitala Habsburgilor. Contactele și dialogul Orient-Occident ... oferă o altă imagine a geografiei culturale și culturale europene, aduc în lumină vechimea tentației lui *Homo Europaeus*, prezent în conștiințe nu numai la apuseni, la germanii și austriecii din Europa de mijloc, ci și la greci, sârbi, croați, români, bulgari, ruși, slovaci, cehi, polonezi, maghiari, sloveni. În Sud-Est, mutațiile mai mici sau mai mari izvorăsc din interiorul religiei Biserica își exercita, în evul mediu și în zorii epocii moderne, puterea dinamizatoare, dar și aceea conservatoare, ea dominând scena intereselor politice și culturale... Este perioada în care în Moldova se studiază limbile greacă, slavonă, latină ; de asemenea, teologia, filosofia, retorica, poetica, dialectica, aritmetica, geometria, astronomia, gramatica și muzica. Să reținem că prin activitatea cărturărească a mitropolitului Varlaam ia ființă cunoscuta tipografie de la Trei Ierarhi, că opera sa, *Cazania*, contribuie la dezvoltarea limbii literare și că, prin *Răspuns la Catheismul calvinesc*, el este cel ce stimulează lupta ortodocșilor români din

Transilvania pentru apărarea propriei religii... Reacția vehementă a prelatului moldav indică o simptomatică fază a războiului confesional care, pornit în Occident cu un veac mai devreme, se extinde ... la mijlocul și în a doua jumătate a veacului al XVII-lea, arătând premisele unei epoci de modificare a mentalităților. Inseși soluțiile domnitorilor români sunt stimulate de lupta dintre Reformă și Contrareformă.” (Neumann 1997: 55)

Rolul jucat de reforma protestantă în catalizarea vieții culturale românești este subliniat de către Farkas (2010: 57-63). Primul document redactat în limba română și parvenit până azi este *Scrisoarea lui Neacșu* din Câmpulung către primarul orașului Brașov, Hanăș Begner (Hans Benkner) din 1521, scrisoare despre unele mișcări și planuri de atac ale turcilor. Apariția limbii române în liturgia religioasă însă are cauze externe. În Europa secolului al XV-lea se produce despărțirea de limba latină în serviciile religioase (în Boemia prin Ian Hus, în Germania prin Martin Luther). Specialiștii în lingvistică română au lansat două teorii legate de apariția primelor texte religioase în limba română: prin influența husitismului respectiv prin influența luteranismului. Influența husitismului se regăsește, în primul rând, în activitatea culturală care s-a desfășurat la mănăstirea Peri din Maramureș. Cercetătorul Ion Clopoțel este de părere că primele încercări de scriere românească s-au făcut în Maramureș, și anume la mănăstirea din Peri : „pentru a împiedica pătrunderea influențelor altor biserici în acele teritorii, înflăcărații călugări din Peri s-au consacrat unei activități cărțurărești de primul ordin, lor li se datoresc primele traduceri în românește din cărțile liturgice bizantine și slavone, probabil și din limba greacă-bizantină și latină.” (Clopoțel 1970: 11) Ideea originii latine a limbii și nașterea limbii literare pe teritoriul Transilvaniei (transformate ulterior în mitul originii, după Lucian Boia, 1997) sunt unanim acceptate de către toți cercetătorii români, printre care și Sextil Pușcariu (cf. Clopoțel 1970), care crede că rolul Transilvaniei în formarea limbii române literare rezidă în împrejurarea că traducerile efectuate aici sunt scutite de influențele limbii grecești, ruse sau turce. Trebuie remarcată aici activitatea diaconului Coresi din Târgoviște care scoate primele tipărituri în limba română la Brașov în a doua jumătate a secolului 16. La Brașov se înființează și prima școală românească pe lângă biserica de la Șcheii Brașovului, înființarea școlii fiind susținută de către primarul sas al orașului.

Dacă primele scrieri utilizează alfabetul chirilic, o primă folosire a alfabetului latin este atestată printr-un document transilvănean scris după convențiile alfabetului maghiar la sfârșitul secolului 16. Etnograful Cornel Irimie scrie, în *Contemporanul* din 26 iulie 1968, despre existența unei tiparnițe la Sibiu, tiparniță considerată a fi cea mai veche tipografie din Transilvania; aceasta ar fi funcționat acolo din 1528, cu litere latine și chirilice. „În acel an tipărea o gramatică latină dascălul Thomas Gemmarius. În 1530 imprima un tratat despre ciumă. O moară de hârtie fu instalată în Orlat în 1534. În Sibiu s-a tipărit cea dintâi carte, un catehism luteran, în limba română, în 1544, din care nu s-a păstrat nici un exemplar. În 1546 apărea un tetraevanghel slavon. Iar în 1551-53, Filip Moldoveanu (zis Filip Maler) a imprimat un tetraevanghel slavo-român” (Clopoțel 1970: 37).

În secolul al XVII-lea, activitatea de traducere și editare de cărți tipărite continuă. În 1648 apare *Noul Testament de la Bălgrad*, iar în 1688 *Biblia de la București*. Către mijlocul secolului al XVII-lea apar și tipăriturile pe teritoriul Moldovei, și anume *Cazania lui Varlaam sau Cartea românească de învățătură* în 1643, *Răspunsul împotriva catehismului calvinesc* al aceluiași autor în 1645, respectiv operele de traducere și prelucrare ale mitropolitului Dosoftei: *Liturghierul*, *Molitvenic de-nțăles*, *Octoih*, *Psaltirea de-nțăles*. Dosoftei mai tipărește la Unieș, în Polonia, *Psaltirea în versuri* în 1673, precum și *Viețile sfinților*, la Iași, între 1682-1686.

Prima școală românească apărea deci la Brașov în 1559. Primul manual românesc era traducerea *Catehismului luteran* al lui Martin Luther, publicat la Sibiu în 1544. Mai multe cărți românești inspirate de reforma protestantă au fost tipărite de către Coresi (Farkas 2010: 58) cu ajutor venit din partea vieții culturale maghiare. De exemplu publicarea volumului *Tîlcul evangheliilor*, scos de Coresi în 1564, a fost finanțată de către nobilul maghiar Miklós Forró,

iar cheltuielile legate de apariția *Paliei de la Orăștie* (1582) au fost suportate de către Geszthy Ferenc din Deva. (Farkas 2010: 58) Gáldi László în studiul *Az erdélyi magyar tudományosság és a kolozsvári egyetem hatása a román tudományra* (1941) demonstrează faptul că *Palia*, pe lângă finanțarea venită din partea nobilului maghiar, a avut drept model traducerea Bibliei în limba maghiară făcută de către clujeanul Gáspár Heltai. Ba mai mult, ideea publicării primei Biblii românești îi aparține principelului Gábor Bethlen, datorită școlii fondate de acesta și tipografiei de la Alba Iulia apărând, în 1651, prima traducere a unui psalm din limba ebraică în limba română. În 1570, în tipografia clujeană a lui Heltai era tipărită prima carte de cântece religioase în limba română, folosindu-se caractere latine (Gáldi, 1941, 286-287).

În secolul al XVII-lea la colegiile de la Alba Iulia, Cluj și Aiud studiau tot mai mulți tineri români, acest contact cu lumea științifică și culturală maghiară catalizând procesul ridicării și dezvoltării culturii române prin formarea unei pătri importante de intelectuali. Limba română ca subiect și materie de studiu din programa școlară oficială a fost introdusă pentru prima oară la colegiul Bethlen din Aiud (Gáldi, 1941, 287). La acest colegiu erau colegi de clasă Ferenc Pápai Páriz, renumitul medic, autor de dicționar și om de știință de renume eruropean și fiul traducătorului de psalmi, Mihail Halici, tânărul Mihail Halici. Acesta este cunoscut astăzi drept unul din primii versificatori ai culturii române și pionierii lexicografiei românești, ambele activități fiind inspirate de prietenia și colaborarea cu Pápai Páriz: „Pe când era pe băncile gimnaziului, a versificat o poezie în limba latină, dedicată prietenului său.... Autointitulat „Valachus Poeta”, Halici a devenit celebru prin oda scrisă la [1 iunie 1674](#) prietenului său Franciscus Pariz Papay, cu ocazia obținerii de către acesta a titlului de doctor în medicină. Această odă este prima poezie din literatura română scrisă în hexametre și pentametre. Deși ortografia odei are influențe maghiaro-săsești, toate cuvintele ei sunt de origine latină.

Cea mai importantă operă a lui Mihail Halici este un vocabular românesc-latinesc, *Dictionarium valachico-latinum*, cu 5.000 de cuvinte. Scris cu litere latine și cu ortografia ungaro-săsească obișnuită în cercurile românilor calvini, dicționarul este foarte valoros întrucât redă limba țărănească din Banat. Însemnătatea acestei lucrări nu stă numai în bogăția materialului lexical ci, mai ales, în faptul că pentru întâia oară se pune alături, într-o lucrare lexicografică, limba română cu cea latină din care s-a născut.”¹

Problema destinului culturii românești a fost abordată și ridicată pentru prima dată la modul serios de către acei tineri români care au studiat la școlile iezuite și piariste din Cluj, la școlile greco-catolice din Transilvania și la Universitățile de la Cluj, Buda, Roma sau Viena sau Cluj. Ideea unității de limbă a românilor și conștiința națională românească s-au născut, crede Farkas (2010: 57-63), în atmosfera din instituțiile culturale maghiare importante ale secolelor XVIII și XIX (biblioteci, școli, universitatea și tipografia Universității de la Buda).

Printre studenții școlii piariste de la Cluj îi menționăm pe Ioan Molnar Piuariu, primul medic român cu studii superioare în științele medicale și autorul primului tratat științific în limba română *Paraenesis* (1791), Teodor Racoce, care a scos primul manual de lecturi în limba română în Bucovina, *Chrestomaticul românesc sau adunare a tot felului de istorii și alte făptorii scoase din autorii dipe osebite limbi* (1817)², sau Gheorghe Lazăr, care a studiat la colegiul piarist din Cluj între anii 1799 și 1805, după care a urmat studii de teologie la Viena. Întors în Transilvania, a intrat în conflict cu autoritățile bisericești și s-a mutat în Țara Românească, unde a fondat, în 1818, prima școală românească, *Școala română de la Sfântul Sava*, organizat după modelul colegiului piarist clujean (Gáldi, 1941, 295). În 1813 Gheorghe Asachi inaugurează la Iași învățământul în limba română, și 1820 acesta vine în Ardeal cu

¹ http://enciclopediaromaniei.ro/wiki/Mihail_Halici

² <http://dragusanul.ro/teodor-racoce/>

scopul de a invita profesori ardeleni, cu permisiunea guvernatorului Transilvaniei. Mai târziu, în anul 1834, tot la îndemnul lui Asachi merge la Iași profesorul Eftimie Murgu, absolvent de filosofie și de drept al universității din Buda (înmătriat cu numele de Murgu Eutimiusz). Maria Berenyi dedică un capitol lung activității lui Murgu, în care arată: „In 1826 trece la *Budapesta*, unde rămâne până în 1834. Aici Murgu a studiat mai întâi filozofia, apoi dreptul. Diploma de avocat a obținut-o la 28 septembrie 1832. A fost coleg cu Andrei Mocioni, Gheorghe Ioanovici, Paul Vasici, Ioan Dobran, Meletie Dreghici, Mihail Tomici, Petru Moaler Cîmpeanu, Ștefan Mano, Ioan Rațiu și alții. În cursul studiilor sale a fost instructorul contelui Eszterhazy P. cu care a făcut călătorii de studii în Anglia, Franța, Germania și Italia, țări ale căror limbi le învățase.... În vara anului 1834 va pleca spre Iași, după ce va obține titlul de doctor în drept universal al Universității din Pesta. Aici se afla și prietenul său de idei și năzuințe de la Universitatea din Pesta, Damaschin Bojincă. Murgu e numit profesor de filozofie și drept natural. Iși citește primul curs, care era viu, cu aplicații la stările de atunci din Moldova, lecțiile lui au făcut pe auditorii săi să se gândească, să ia atitudine. Boierimea și domnitorul Mihai Sturdza erau nemulțumiți de libertatea prea mare ce o manifesta Murgu la cursurile lui. Astfel, el intră în conflict cu domnitorul moldovean și cu Gheorghe Asachi. Nu găsește teren prielnic pentru a-și dezvolta principiile. Sânt dovezi că era stimat de elevii săi, dintre care unii vor avea roluri importante mai târziu, ca de pildă frații Scriban sau Ion Ionescu (De la Brad).... Stăpânirea se alarmează: acest filozof bănățean răscolește lumea. Domnul Moldovei îl cheamă – scrie Bariț – pe Murgu la sine și îi spune: îți măresc leafa, numai să te lași de filozofie și să numai vorbești nimic despre cutare lucruri. Murgu nu acceptă, pentru el funcția de profesor nu însemna o sursă de existență, ci o misiune, un apostolat. În mai 1836 își dă demisia și trece la București. Din 1837, la Academia Mihăileană, în locul lui a predat cursul de filozofie fostul său coleg de la Pesta, *Petru Moaler Cîmpeanu* (originar din Otlaca).”³ (Berenyi, 2013, 87-105)

Gheorghe Bogdan Duică (cf. Gáldi, 1941, 295) arată că formația intelectuală a lui Murgu a fost profund influențată de fostul său profesor de filosofie János Imre. Profesorul maghiar a fost cel care a militat printre primii pentru introducerea limbii materne în studierea filosofiei, ținându-și cursul de la universitatea de la Buda în limba maghiară. Urmând exemplul fostului său profesor, la Școala Vasiliană din Iași, Murgu își va ține cursul de filosofie în limba română. Modelul cursului său l-a constituit cartea lui János Imre, *Amicum foedus rationis cum experiantia*, apărută la Pesta în 1830.

Alți tineri români, deveniți intelectuali de marcă ai culturii române, precum Simion Bărnuțiu, August Treboniu Laurian, Alexandru Papiu Ilarian, Aron Pumnul sau Iosif Hodoș au studiat filosofie sau drept la Cluj. Bărnuțiu a devenit ulterior rectorul Universității din Iași, August Treboniu Laurian a fost decan al Facultății de litere din București. Însăși Vicor Babeș mai târziu, a studiat la Budapesta și a primit bursă de la statul maghiar pentru a pleca la Paris să studieze sub îndrumarea lui Louis Pasteur și a lui Rudolf Virchow (Gáldi, 1941, 297).

Mișcarea culturală care marchează determinant profilul secolului al XVIII-lea și determină hotărâtor drumul culturii românești în secolul XIX este Școala Ardeleană, o mișcare ideologică de la sfârșitul secolului al XVIII-lea și începutul secolului al XIX-lea din Transilvania. Această mișcare a fost considerată expresia luptei românilor pentru drepturi egale cu celelalte națiuni ardeleni din Imperiul Habsburgic. Mișcarea are și un program politic, intitulat *Supplex Libellus Valachorum Transilvaniae*, tipărit la Cluj și elaborat de Gheorghe Șincai, Piuariu Molnar ș.a. Ideile Școlii Ardelene sunt idei iluministe, principiile de egalitate, libertate, temeiul dreptului natural și al contractului social și educarea prin cultură a românilor ardeleni. Generația propriu-zisă a Școlii Ardelene, compusă din George Barițiu, Simion Bărnuțiu, Timotei Cipariu, Andrei Murășanu, A. T. Laurian, Aron Pumnul este precedată de o generație care pregătește mișcarea

³ Asupra căruia revenim în articol

luministă a Școlii Ardelene, dintre aceștia îi amintim pe: Inocențiu Micu, nepotul lui Samuil și Ioan Piuariu Molnar, Ioan Barac, Gheorghe Șincai, Petru Maior, Ion Budai-Deleanu, Vasile Aaron, Vasile Popp, Radu Tempea, Gheorghe Lazăr, ș.a.

Figura cea mai importantă a precursorilor și creatorul premiselor mișcării este episcopul Ion Inocențiu Micu-Klein, care elaborează și lansează, în discursul cultural al românilor ardeleni, teza privind originea romană, vechimea poporului român și continuitatea românilor în Dacia, susținând dreptul la învățătură al românilor și egalitatea în drepturi a acestora. Reprezentanții cei mai cunoscuți ai mișcării Școlii Ardelene sunt Samuil Micu Klein (1745-1806), Gh. Șincai (1754-1816), Petru Maior (1761-1821), Ion Budai-Deleanu (1760-1820), autorul primei și unicei epopei terminate din literatura română: *Țiganiada*.

Reprezentanții Școlii Ardelene pun bazele lingvisticii românești și ale filologiei române moderne. Ei susțin introducerea alfabetului latin în locul celui chirilic, ei realizează primele cercetări privind structura gramaticală a limbii române, înlătură exagerările purismului latinist. Ei contribuie la formarea unui limbaj filosofic (S Micu traduce lucrările lui Fr. Ch. Baumeister-*Logica, Învățătura metafizică, Legile firei, Etică și Politică sau filosofia cea lucrătoare*). Budai-Deleanu pune bazele terminologiei juridice românești, prin traducerea Codului Civil și a Codului Penal. Budai-Deleanu dă și prima epopee a literaturii române, prin *Țiganiada*. Prin activitatea Școlii Ardelene cultura română intră într-o etapă de modernizare, trecând de la tradiția slavo-bizantină la o cultură românească de esență latină.

Dintre lucrările lor istorice amintim: S. Micu: *Istoria și lucrurile și întâmplările românilor*; Gh. Șincai: *Hronica românilor și a mai multor neamuri*; Petru Maior: *Istoria pentru începutul românilor în Dacia* (Buda, 1812).

Dintre lucrările filologice se cuvin menționate: S. Micu și Gh. Șincai: *Elementa linguae daco-romanae sive valachicae*, 1780, prima gramatică a limbii române, scrisă în latinește; Ion-Budai Deleanu: *Fundamenta grammatices lingua romanicae*; *Temeiurile gramaticii românești* (prima gramatică modernă a limbii române); Samuil Micu: *Carte de rogacioni*, 1779, în românește, cu litere latine; Petru Maior: *Disertație pentru începutul limbii române: Dialog pentru începutul limbii române între nepot și unchi*; S. Micu, P. Maior și alții: *Lexiconul de la Buda sau Lexicon Budense*, primul dicționar al limbii române, 1825.

Însă în ce mediu s-a format ideologia Școlii Ardelene și care au fost catalizatorii acestei orientări, ce anume și cine anume a făcut posibilă apariția acestei grupări care a efectuat un salt atât de important în istoria culturii românești? Într-o carte dedicată penetrării spiritului european în cultura românească, în secolul luminilor, Victor Neumann, pornește de la definirea unor coridoare culturale care leagă mediul cultural ardelean de mediile intelectuale din Apusul Europei. Una din componentele fundamentale ale acestui transfer și împrumut cultural o reprezintă bibliotecile, care devin „un adevărat plămân, respirând aerul culturii europene; prin ele nu numai că pătrunde, dar se și saturează imaginea omului modern.” (Neumann 1994: 145) Principalele mijloace de comunicare cu Europa sunt cărțile, și în centrele urbane mai mici sau mai mari ale Transilvaniei (Sibiu, Blaj, Alba Iulia, Cluj, Târgu-Mureș, Aiud, Oradea, etc) cartea pătrunde prin intermediul intelectualilor, al aristocraților, al negustorilor ambulanti. Astfel, Bruckental înființează, la Sibiu, o bibliotecă publică de rang european. În 1747 apare biblioteca de la Blaj, iar la Alba Iulia Ignác Batthányi înființează una din cele mai valoroase colecții documentare din Europa. La Târgu-Mureș, Sámuel Teleki înființează o bibliotecă nobiliară impresionantă. Pe lângă mănăstirile catolice iau naștere, de asemenea, instituții bibliotecare importante (Arad, Radna, Deva, Cluj, Oradea). „Blajul, de exemplu, are o bibliotecă românească, datorită, în primul rând învățământului care se dezvoltă aici. Gimnaziul, liceul și seminarul sunt instituții de prim rang în dinamizarea procesului de cunoaștere, activitatea lor fiind direct condiționată de preocupările cărturarilor, de generația dascălilor luministi Gr. Maior, L. Moschonas, S. Caliani, I. Lemeni, T. Cipariu, I. M. Moldovan, N. Pauletti ș.a. Posesori ai unei veritabile colecții de carte europeană, profesorii Blajului circulă în spațiile

culturale învecinate sau mai îndepărtate spre a crea acel univers livresc de tip enciclopedic atât de necesar în descătușarea spiritelor. Ei întrețin legături cu Buda, Viena, Lemberg, Kiev, București, Râmnic, Galați ... Prin Gh. Șincai se stabilesc contactele cu Buda, prin Grigore Maior cu Viena, prin Budai-Deleanu cu Polonia, prin Timotei Cipariu cu București și Râmnic. Bibliotecile particulare alcătuiesc dovada, tocmai datorită amintitelor forme de comunicare, a unui extraordinar punct al interferențelor pe harta culturii luminate din Europa Est-Centrală.” (Neumann 1994: 145-146) La Blaj, ia ființă o deosebit de bogată bibliotecă, în care se găseau cărți didactice europene, lucrări de gramatică, de retorică, ediții din clasicii antici (Cicero, Titus Liviu, Ovidiu, Cato, Esop), lucrări de istorie, de matematică, de filosofie. Tot la Blaj apare și o tipografie, „rezultat ul unui fructuos schimb de valori culturale și tehnice româno-maghiare. Una din cercetările documentare întreprinse de istoricul Jakó Zsigmond ne destăinuie colaborarea lui Aron și Gheronte Cotorea (*inspector Typographiae*) cu tipograful Colegiului Reformat din Cluj, Székely Páldi István, instruit în Olanda, continuator al celebrului Misztótfalusi Kis Miklós (cel ce, la sfârșitul secolului al XVII-lea, pusese bazele confecționării artistice a literelor de tipar.” (Neumann 1994: 146) Această colaborare cu mediul cultural maghiar a facilitat împământarea tiparului latin la români.

Biblioteca fondată de către Sámuel Teleki la Târgu-Mureș contribuie, și ea, la închegarea acestui coridor cultural care viza legăturile spirituale cu Vestul Europei, în special cu Viena (contele Teleki este cel căruia i se datorează primul catalog științific sistematic de bibliotecă din spațiul acesta. Care sunt rezultatele acestei efervescențe culturale și spirituale? „Se va crea o conștiință a elitei de care nu este străin cărturarul român, maghiar, evreu sau german din Transilvania. Fapt este că biblioteca are un profil enciclopedic și că din bogăția sa spirituală se vor hrăni cu toții; se va obține o cunoaștere a istoriilor multietnice, va fi provocată o curiozitate față de orice alter ego.” (Neumann 1994: 153)

Valoarea cărților procurate de către contele Teleki în timpul șederii sale la Viena este inestimabilă. Aici vor intra și memoriul colectiv *Supplex Libellus Valachorum*, sau operele lui Micu, Șincai, Maior. Un rol extrem de important este jucat și de biblioteca lui Samuel von Brukental, care intervine în propagarea acelu suflu european și intercultural care face ca schimburile și legăturile dintre culturile ardelenene să se intensifice tot mai mult. Batthyaneum-ul din Alba Iulia, biblioteca lui Ignác Batthyány aduce cea mai importantă colecție de biblii din Europa precum și un număr impresionant de incunabule. Aici se află și o scriere a lui Cantemir, *Historisch-Geograpisch und Politisch. Beschreibung der Moldau*, care a fost citit aici de către Iosif Meheși, cel care contribuie la redactarea și înaintarea *Supplex*-ul la Viena. Dialogul european instituit prin intermediul cărții are o tradiție în Transilvania, ceea ce explică numeroasele contacte culturale și culturale de aici. Climatul de efervescență culturală întreținut de bibliotecile ardelenene se va răsfrânge și în mediile românești. Această schimbare de mentalitate din Ardealul luminist face posibilă apariția unei mișcări de emancipare a românilor ardeleni, care culminează prin redactarea *Supplexului*.

Contele Ferenc Széchényi pune bazele renumitei biblioteci Széchényi de la Pesta, „în biblioteca sa se va tezauriza tot ceea ce este esențial în materie de carte luministă și tot aici se va crea un cadru propice studiilor filologice inițiate în primii ani ai secolului al XIX-lea de Kováchich György. Sub aceeași cupolă se vor întâlni cărturari de seamă ai luminismului răsăritean și aceeași instituție își va aduce o contribuție remarcabilă în cercetarea și modernizarea limbii maghiare.” (Neumann 1994: 199) Biblioteca lui Széchényi și activitatea intelectuală de acolo intervin în cea mai grea dintre schimbări, și anume schimbarea mentalului colectiv, prin depășirea ignoranței, prin cultivarea unui spirit erudit. În această bibliotecă lucrează și Gheorghe Șincai, acolo este primul colaborator al lui Kováchich, aici ia contact cu noile tendințe în istoriografie, aici învață tehnicile de editare a izvoarelor. Are acces, ca și Alexandru Papiu Ilarian și August Treboniu Laurian mai târziu, la cele trei volume ale celebrului catalog *Index alter libror Bibliothecae Hungaricae Szechenyiano regnicolaris in*

scientiarum ordines, precum și la volumele din diferite domenii (istorie, istoria culturii, istoria bisericilor, geografie, hermeneutică, literatură maghiară și universală) din colecția absolut remarcabilă a bibliotecii.

Un moment deosebit de important este înființarea tipografiei Universității de la Buda (universitate fondată la Nagyszombat în 1635), tipografie care este „o simbioză a vieții sociale, politice și culturale a mai multor națiuni în formare din centrul și sud-estul continentului, având un rol important în adunarea și răspândirea cunoștințelor în perioada cuprinsă între anii 1777-1849.” (Neumann 1994: 201) Școala Ardeleană și secția româna a Tipografiei Universității din Buda reprezintă „noțiuni de bază în istoria culturii românești. Angajații tipografiei, Samuil Micu Clain, Gheorghe Șincai și Petru Maior, s-au bucurat de toată încrederea superiorilor, de sprijinul Tipografiei, după cum dovedesc documentele. Tipografia prețuia munca celor trei corifei, în timpul funcționării lor activitatea tipografiei fiind cea mai rodnică, iar cărțile acestora au atins nivelul științific cel mai ridicat între publicațiile românești de la Tipografia Universității.

După ce împăratul Iosif al II-lea a anulat sau mai bine a ameliorat foarte simțitor restricțiile cenzurei, s-au putut observa de la o zi la alta bucuria și entuziasmul reflectate publicistic. Cărțile au început să apară în mare număr pe întreg întinsul împărăției. Pentru corifei, cartea și învățătura erau mijloacele unui salt istoric, ce trebuia grăbit și stimulat pe toate căile. E vorba despre un adevărat mesianism al cărții. Samuil Micu scrie singur vreo 60 de cărți în cele mai diferite domenii: cărți de teologie, bisericești, de istorie, de filozofie. Îl preocupă deopotrivă problemele unei ortografii etimologice ca și problemele gramaticii. Traduce, deasemeni, *Biblia*. Desigur, cele mai multe cărți ale sale sînt traduceri, dar traducerile echivalau pe atunci aproape cu o creație. Și ceilalți învățați din Școala Ardeleană au scris, variat și mult, în cele mai diverse domenii. Ne-au rămas de la ei, în afara cărților de istorie și filologie, specialități ce-i preocupau cu deosebire, tratate asupra naturii și lucrări teologice. Toți trei corifei ai Școlii Ardelene s-au angajat la Tipografia din Buda, pentru că aici au găsit condiții optime pentru publicarea operelor lor. Tot ceea ce promotorii Școlii Ardelene au preluat din cultura europeană a fost angajat de ei în lupta națională. Stimulul întregii activități, orale și scrise, a întemeietorilor Școlii Ardelene a fost spiritul militant. Micu, Șincai, Maior și toți ceilalți ardeleni învățații ai epocii luminilor n-au profesat știința pentru știință, istoria pentru istorie, lingvistica pentru lingvistică : și-au subsumat toate preocupările, toate eforturile, toate ambițiile cauzei propășirii națiunii. Ei au adaptat principiile veacului luminat imperativelor luptei naționale.” (Berenyi, 2000, 40)

În studiul *Carte și cultură românească la Tipografia Universității din Buda* Maria Berenyi arată că „Tipografia Universității din Buda a fost întemeiată la Nagyszombat în 1677, de episcopul catolic Telegdi Miklós, în cadrul universității care funcționa acolo (din 1635). În 1777 Maria Tereza a mutat universitatea la Buda astfel a ajuns aici Tipografia Universității. Teascurile tipografiei au fost instalate în Casa Corvin (azi str. Országház 13). Aici și-a început tipografia noua ei activitate, sub conducerea vestitului istoric Pray György, director al Bibliotecii Universității. ...

În anul 1779, împărăteasa Maria Tereza a acordat tipografiei privilegiul de a edita cărți didactice pentru Ungaria. Tipografia a tipărit, cu alfabetul chirilic pe atunci în uz, pentru minoritățile din Ungaria: sîrbi, croați, slovaci, români lucrări bisericești, școlare, științifice, precum și beletristice și de răspîndire a științelor.” (Berenyi, 2000, 37)

La sfârșitul secolului al XVIII-lea un decret imperial prevedea așadar obligativitatea introducerii și standardizării unor manuale pe tot teritoriul Imperiului Austro-Ungar, manualele școlare în limba române fiind tipărite toate la tipografia Universității de la Buda. Prin urmare, la această tipografie - adevărat catalizator cultural - se editează abecedare, ghiduri ortografice, gramatici, manuale, cărți de matematică, istorie nu doar în limba maghiară, ci și în limbile sîrbă, croată, slovacă, română, bulgară, greacă, evreiască, ucraineană, etc. Tipografia Universității de

la Buda a publicat, între anii 1780-1840 aproximativ două sute de cărți românești, printre care numeroase publicații religioase, didactice, științifice, dicționare și cărți de popularizare a științei (Farkas 2010: 57). Reprezentanții Școlii Ardelene și-au publicat o mare parte a operei la această tipografie. Ei sunt apropiați de intelectualii maghiari ai vremii și de cei care se află la conducerea tipografiei. Astfel, Samuil Micu colaborează, atunci când lucrează la *Lexiconul* său, cu Benedek Virág și András Haliczky. Șincai este prieten cu György Kováchich, acesta îi plătește întreținerea pe jumătate de an. În schimb românul îl ajută la redactarea cărților sale și la aranjarea bibliotecii. De asemenea, Kováchich îl recomandă pe Șincai să primească postul de corector al tipografiei în locul lui Ioan Onișor. Petru Maior are contacte strânse cu istoricii György Pray, József Benkő, Dániel Cornides. El este și deosebit de bine remunerat pentru cărțile sale scrise în limba română, „de vreme ce pentru două dintre cărțile tipărite primește suma, importantă atunci, de 1253 de florini.” (Neumann 1994: 205) Activitatea tinerilor intelectuali români a fost de foarte multe ori inspirată, facilitată sau ajutată la modul propriu zis de către prietenii lor cu intelectualii maghiari ai vremii, relațiile lor personale sau contactul cu opere și scrieri din cultura maghiară. „Din această cauză nu ni se pare deloc întâmplător faptul că o serie de cărturari și filologi români și-au ales drept modele opere ale filologiei maghiare. Astfel, Teodor Corbea și-a luat drept model pentru al său *Dictiones latinae cum Valachica interpretatione* din 1703, ediția a III-a a *Lexiconului Latino-Greco-Hungaricum* al lui Szenczi Molnár Adalbert, că *Dictionarum Vlachico-latinum*, cunoscut în literatura română sub numele de *Anonymus Caransebiensis* (cca 1710) are la bază dicționarul lui B. Fabricius Szikszovianus, *Nomenclatura seu Dictionarum Latino-Hungaricum* (1630), că un alt dicționar, lucrat de către un preot la Oradea și păstrat în manuscris la biblioteca din Kalocsa a avut drept îndreptar ediția a II-a de la Nagy-Szombat (1762) a lucrării *Dictionarum Latino-Hungaricum*, după cum glosarul lui Șincai *Vocabulorium partensis ad tria regna naturae* (1808-1810) conținând nume de plante, de animale și de minerale, nu poate face abstracție de lucrările anterioare: cea a lui Benkő József, *Nomina vegetabilum* (1738) și cel al lui Sigerius (1791), mai ales că primul a fost ajutat pentru stabilirea terminologiei botanice românești de medicul Ádám Molnár care știa foarte bine limba română, căci petrecuse 20 de ani la București.⁴ Nu ne miră nici faptul că Dimitrie Eustatevici și-a luat drept model pentru gramatica lui gramatica latină a lui Gregorius Molnár, profesor protestant la Cluj, intitulată *Elementa grammaticae latinae*, apărută la Cluj în 1556 și care a cunoscut de-a lungul timpului enorm de multe ediții..., iar Samuil Micu și Gheorghe Șincai s-au inspirat în redactarea lucrării lor *Elementa linguae daco-Romanicae sive Valachicae* (Viena, 1780) după o alta asemănătoare *Elementa linguae Germanicae, ingratiarum Hungaricae et Transylvaniae inventutis, ex optimis autoribus collecta a Georgio Nagy, Transylvano de Nagy-Ajta*, Viena, 1775. Autorul, contemporan cu lexicografii noștri, a fost profesor de filosofie și germană la școala superioară din Cluj și nu este exclus ca el să se fi cunoscut personal cu Samuil Micu, fie la Cluj, fie în timpul studiilor la Viena.

Tot prin relații personale se explică și faptul că în jurul anului 1800, când Samuil Micu și-a alcătuit Dicționarul său latin-român-maghiar, el s-a adresat pentru ajutor profesorilor de la universitatea din Budapesta Virág Benedek, pentru partea maghiară și Andrei Halitzki pentru partea germană, după cum singur o mărturisește la 9 aprilie 1805.” (Popa 1997: 13-14) Activitatea lexicografică a lui Samuil Micu-Klein au fost inspirate de activitatea similară a lui Ferenc Pápai Páriz, iar un fragment de dicționar al lui Micu-Klein, rămas în manuscris a fost scris în colaborare cu Virág Benedek, care a întocmit lista de cuvinte în limba maghiară (Gáldi, 1941, 293).

În studiul *Petru Maior censor la Tipografia Universității din Buda* Berenyi subliniază: „Atmosfera spirituală din Monarhia Habsburgică, politica școlară și confesională a

⁴ Privitor la rolul lui Molnár în medicina românească a se vedea și Gáldi, 1941, 292

josefinismului favorizau eforturile acelor învățați macedoromani care erau stabiliți aici și care trăiseră momentul deșteptării naționale a diferitelor popoare. Negustorii și proprietarii funciari aromani din Ungaria, Banat și Transilvania asistară la spectacolul înălțător al deșteptării conștiinței naționale... Se simțiră deosebiți de grecii a căror limbă o întrebuițau în afaceri și o considerau ca limbă maternă deopotrivă cu modestul și necunoscutul dialect în auzul căruia crescuseră departe, în satele muntoase ale patriei. Pepiniera redeșteptării naționale pentru aromani au fost Viena și Budapesta, unde luaseră contact cu învățați români din Transilvania ca: Petru Maior, Gheorghe Șincai, Samuil Micu Clain și alții.” (Berenyi, 2013, 16)

Reprezentanții Școlii Ardelene lucrau sau studiau împreună cu umaniștii maghiari ai vremii, și tipografia Universității de la Buda a contribuit masiv la răspândirea ideilor iluministe în cadrul culturii române. „Buda și Pesta, apoi Budapesta (cele două orașe s-au unit oficial doar în 1873) au fost centre culturale foarte viguroase pentru cultura românească, începând de la secolul al XVIII-lea, cu tipografia din Buda, unde corifeii Școlii Ardelene au fost cenzori. Petru Maior și Gheorghe Șincai și-au editat acolo cele mai multe publicații. A fost o perioadă, între 1813 și 1825, când la Buda s-a publicat mai multă carte românească decât la Iași sau la București. Deci putem vorbi de o cultură înfloritoare.”⁵

La răspândirea ideilor iluministe, Samuil Micu Clain a contribuit prin operele sale istorice, dar și prin lucrări de alt gen, de exemplu prin traducerile sale. “Cea mai importantă și valoroasă traducere a lui Samuil Micu Clain este cea a Bibliei, cu titlul integral *Biblia adecă dumnezeiască scriptură a legii vechi și ceii noao toate*. Clain a tradus și numeroase opere filosofice importante. Traduce toate volumele lui Chr.Baumeister, dar reușește să publice numai două. Primul se intitulează *Logica adecă partea cea cuvîntătoare a filosofiei* tipărit la Buda în 1799, fără numele traducătorului. La Buda i-a apărut deasemeni lucrarea *Istoria, lucrurile și întâmplările românilor pe scurt* (1806).” (Berenyi, 2000, 40)

Gheorghe Șincai merge la Buda în octombrie 1803, și se stabilește în casa lui Kováchich „care i-a asigurat casă și masă în schimbul aranjării bibliotecii și manuscriselor sale. Din 1804 lucrează la Tipografia din Buda. În 1806, încurajat de episcopul Samuil Vulcan din Oradea, Șincai începe a-și tipări *Hronica* sa ca supliment la *Calendarul de Buda*, cu o urmare în 1809. Publicarea *Hronicii* s-a întreruptă însă, fiind oprit de cenzură. În 1809 Șincai își caută din nou adăpost în casa familiei Vass, la foștii săi elevi, într-un sat din ținutul Cașoviei.” (Berenyi, 2000, 41)

După ce pe postul de cenzor al tipografiei este angajat Maior și nu Șincai, care aplicase și el pentru același post, acesta se simte marginalizat, și în anul 1812 își dat demisia și se mută la familia Vass, la Sinea, unde este angajat ca perceptor și ca învățător al copiilor. Este vorba despre familia nobiliară Wass⁶, din care provine și romancierul Wass Albert. Unul din strămoșii romancierului, Dániel Wass avea un domeniu la Sinea, unde l-a angajat pe Șincai să se preocupe, printre altele, și de educația copiilor săi: Dániel (strămoșul scriitorului Wass Albert, conte de Țaga, Tamás, György, și Klára. Relația lui Șincai cu familia conților Wass este semnalată și de către Popa care afirmă: „Șincai a trăit o vreme în mijlocul familiei conților Wass de Țege.” (Popa, 1997, 14) Aici, Sinea, el avea suficient timp, resurse și liniște pentru preocupările sale intelectuale și scris. Românul a trăit mult pe domeniul familiei Wass, la unde a și decedat în 1816. Tot aici i se crează condiții prielnice continuării și redactării operei sale, *Hronicul*, „volumul însă nu a putut vedea lumina tiparului în timpul vieții autorului.” (Berenyi, 2000, 41)

⁵ <http://revistasinteza.ro/a-fost-o-vreme-cand-la-buda-se-tiparea-mai-multa-carte-romaneasca-decat-la-iasi-sau-bucuresti/>

⁶ cf. W. Kovács András, *A Wass család cegei levéltára*, Kolozsvár 2006, <http://www.mek.oszk.hu/05000/05051/05051.pdf>

Petru Maior a fost, „între cărturarii Școlii ardelenne, mintea cea mai ordonată, mai limpede, teoretizantă, speculativă și în același timp, foarte aplicativă, condus de un ascuțit simț al trebuințelor practice, imediate și de perspectivă. Ducînd și el, ca urmare a confruntării inevitabile cu obtuzul episcop Bob, o existență tensionată, Maior și-a cîștigat o relativă liniște, necesară muncii intelectuale, doar după obținerea în 1808 a postului de cenzor la tipografia din Buda. Numit cenzor și corector al cărților românești, P. Maior își începe activitatea în martie 1809. Din acest moment pînă la sfîrșitul vieții se va dedica editării cărților în limba română. Autor prolific, el va începe să-și tipărească propria operă, beneficiind de acumulările consistente pe care le-a realizat în activitatea sacerdotală. Maior n-a vrut să fie un simplu funcționar la Tipografia Universității ci, cum precizase în memoriul de activitate, înaintat în scopul obținerii postului, în afara revizuirii cărților scrise în limba română el însuși vrea să scrie cărți în limba română și dorește să le publice la Tipografia Universității, sporindu-i în felul acesta renumele. Își va tipări în 11 ani, 12 lucrări în 13 volume, va înregistra cu ele o culme a creației luminismului.” (Berenyi, 2000, 42)

Cele două sute de volume românești publicate la Buda între 1777 și 1848, prin contribuția lui Samuil Micu, Petru Maior sau Gheorghe Șincai au ajuns nu doar în Ungaria și Transilvania, ci și în Moldova și Țara Românească, Farkas îl citează pe Nicolae Iorga care spune că cele mai frumoase ediții și volume românești din această perioadă provin de la editura maghiară. Petru Maior a publicat aici 12 scrieri proprii și traduceri, dar a lucrat la editarea a circa 100 de cărți românești (44 manuale, 22 cărți religioase, 10 cărți de istorie, 12 cărți de economie, 16 alte publicații) Farkas (2010: 58). Tot la tipografia Universității de la Buda au apărut mai multe cărți bilingve, dicționare, manuale, abecedare, tot redactate de români, precum și primele traduceri. Prima gramatică științifică a limbii române, *Elementa linguae Daco-Romanae sive Valachicae*, (1780), scris de către Samuil Micu și Gheorghe Șincai a fost tipărită întâi la Viena, dar ediția a doua a apărut deja la Buda (1805). Șincai devine profesor de retorică al seminarului de la Blaj, unde va impune acest curent latinist, dar în 1804 devine corector al tipografiei Universității de la Buda. Volumele românești tipărite aici sunt numeroase și importante și toate au edificat apariția conștiinței naționale românești. Volume ale literaturii române au apărut aici, spre exemplu jurnalul de călătorie al lui Dinicu Golescu (1826), traducerile făcute de către Nicolae Beldiman din opera lui Voltaire și Gessner, traducerea din Fénelon, făcută de Petru Maior. Trebuie menționat și momentul 1825, când a apărut primul dicționar quadrilingv român-latin-maghiar-german, *Lexiconul de la Buda* sau *Lexicon Budense*. Chiar și biserica ortodoxă a publicat volume la tipografia de la Buda, în perioada 1804-1807 au fost scoase cele 12 de volume ale liturghierului *Mineiul* (Farkas 2010: 58). Ideea apare și la Berenyi, care subliniază calitatea tehnică deosebită a publicațiilor de aici: „Meșterii acestui atelier au muncit atît de iscusit, încît rezultatele dexterității lor au fost căutate și de tipografiilor țărilor românești. Îmbunătățirea tehnică s-a dezvoltat rapid. Dovada acestui fapt este apariția luxoasă a cărții de slujbe religioase *Mineiu* în 12 volume, între 1804-1807.” (Berenyi, 2000, 38)

În 1832 Péter Maller, pe vremea aceea student al Universității de la Buda, publica aici traducerea românească a gramaticii maghiare a cunoscutului savant Imre Szalay. Ca urmare a acestei traduceri, în 1837 Maller a fost invitat să se alătore catedrei de filosofie a Academiei Mihăilene de la Iași, unde a devenit unul din intelectualii de vază ai vieții culturale sub numele de Petre Maller Câmpeanu.⁷ În 1840 era unul din cei patru directori ai Teatrului Național de la Iași, alături de V. Alecsandri, C. Negruzzi și M. Kogălniceanu. Una din lucrările sale cele mai importante *Gramatica românească* (1848), poartă amprenta spiritului gramaticilor germane și maghiare cu care a venit în contact. „Opera lui P.M. Câmpeanu este pe măsura aprecierii contemporanilor, acoperind o vastă plajă a cunoștințelor umane: lucrări de filosofie, drept

⁷ www.bcu-iasi.ro/authority_files/BCU10.000004454.html, <http://convorbiri-literare.dntis.ro/PAPUCian3.html>

natural, filologie, economia câmpului, antropologie, metafizică, religie, versuri, traduceri diverse, unele tipărite, altele rămase în manuscris. De un puternic impact în epocă s-a bucurat *Gramatica românească* (1848), ... în spirit latinist: Autorul afirmă răspicat originea noastră romană și latinitatea limbii române și de aceea îndeamnă la împrumutul de cuvinte de origine latină, mai ales a termenilor științifici, tehnici, problemele de metodică predării, formulate în spirit modern și păstrându-și valabilitatea, opoziția față de învățământul formal, bazat pe o memorare mecanică.”⁸ Activitatea lingvistică a lui Peter Maller este menționată în volumul *A magyar egyetemi nyomda termékeinek címjegyzéke, 1777-1787, összeállította Baloghy István*⁹ (1832. 40. Maller Péter. —Román-magyar nyelvtan.— Budán. Egy.ny. 1832.8-r., 182 l., tartalommal) dar și în volumul lui *Szinnyei József, Magyar írók élete és munkái*¹⁰, în care se precizează titlul lucrării sale (*Grammatica Ungarica ... Emericus Salai univ. prof. Buda, 1832.* (Czirill betűkkel oláh cím.) precum și două resurse cu privire la munca acestuia: Baloghy István, *A m. kir. egyetemi nyomda termékeinek Címjegyzéke*. Budapest, 1882. 257. l. și Kiss Áron, *A magyar népiskolai tanítás története*. Bpest, 1881. 309. l. volumul lui Maller mai apare menționat sub titlul Maller Péter: *Magyar nyelvtudomány második része, melyben foglaltatnak magyar–oláh gyakorlatok...* Buda, 1832. 115 l.¹¹ dar și *Maller Péter: Magyar nyelvtudomány 1833. 36–38. l.*¹²

În 1836, tot la tipografia Universității de la Buda apărea prima gramatică românească adresată maghiarilor, autorul ei fiind dascălul român Moise Bota. Același Bota este și unul dintre primii traducători de literatură, deoarece traduce în 1829 ciclul *Lilla* de Csokonai Vitéz Mihály. „Moise Bota este unul din primii autori de abecedare și manuale școlare românești, în 1820 el publicase primul abecedar românesc cu grafie latină (*Abecedarul*), tipărit și editat cu ajutorul lui Petru Maior la tipografia Universității de la Buda. Moise Bota și contemporanii săi, se mișcă în jurul Preparandiei arădene, transformind-o într-un focar de difuzare a iluminismului și centru al vieții culturale românești pentru Banat și Crișana. Cei mai mulți militează pentru drepturi naționale și culturale, colaborând cu reprezentanții Școlii Ardelene, pe direcțiile căreia se orientează și manifestările culturale bănățene. În cadrul literaturii iluministe românești din Banat, primește un accent literatură didactică și de educație care invadează epoca Luminilor, constituind și tematica principală a scrierilor „beletristice”. Preocupările „moralicești” se integrează unor teme generale de educație.” (Berenyi, 2013, 85)

Zaharia Carcalechi publică la Buda, între anii 1821 și 1830, prima revistă românească de literatură și istorie, *Biblioteca românească*, publicație care se răspândește și în Moldova și Țara Românească. Farkas (2010: 58) subliniază importanța operei de pionierat a lui Carcalechi, deoarece primele publicații similare din Moldova și Țara Românească apar doar câteva decenii mai târziu (la Iași Mihail Kogălniceanu scoate *Arhiva românească* între 1840-1845, iar la București A. Treboniu Laurian și Nicolae Bălcescu scot *Magazin istoric pentru Dacia* între 1845-1848).

Iată că secolul al XVIII-lea coincide cu primele manifestări și tentative de stabilizare a culturii române și circumscriere a ei în niște cadre stabile, chiar științifice (insistența pe adoptarea scrierii cu caractere latine). În Transilvania Diploma imperială din 30 martie 1701 (a doua diplomă leopoldină) înseamnă și actul de naștere a bisericii greco-catolice. Cel mai mare succes al acestei uniri cu Roma este faptul că românii li se deschid porțile spre cele mai bune școli europene și spre spiritul și cultura europeană. În Transilvania se va forma astfel o nouă elită culturală. Dominația habsburgică aduce cu sine procesul de modernizare a

⁸ Liviu Papuc, Doi uitați ai Iașilor, <http://convorbiri-literare.dntis.ro/PAPUCian3.html>

⁹ <http://mek.oszk.hu/13500/13501/13501.pdf>

¹⁰ <http://www.mek.oszk.hu/03600/03630/html/>

¹¹ <http://mek.oszk.hu/04900/04918/html/mhnesajnalja0094.html>

¹² <http://mek.oszk.hu/04900/04918/html/mhnesajnalja0034.html>

Transilvaniei, domnia Mariei Tereza (1740-1780) și aceea a lui Iosif II (1780-1790) produce o creștere spectaculoasă și o modernizarea accentuată în domenii esențiale precum agricultura, mineritul, industria maufacturieră. Tot atunci se produce și o modernizare instituțională și un proces de trezire națională, în care acea nouă elită joacă un rol important (redactarea și înaintarea *Supplexului*, actul programatic fundamental de emancipare a românilor ardeleni). Datorită acestor instituții culturale de care am vorbit în acest studiu (biblioteci, tipografii) începe să se generalizeze învățământul în limba maternă. „Tipografia Universității din Buda redă, la nivelul producției de carte, ansamblul fenomenului cultural central-sud-est european; ea ne explică sistemul relațional și tentațiile culturale și politice ale regiunii. O întâlnire a feluritelor conștiințe și mentalități care converg atunci când ideile de egalitate și libertate intră în scena vieții cotidiene. Teoriile naționale, contribuind la emancipare (de la doctrina cehoslovacă a lui Kollar, la teza continuității daco-romane susținută de Maior și Murgu, de la doctrina panslavistă a lui Herkel, la concepția privind dezvoltarea națională sârbă a lui Obradovic și Karadzic) vizează nu numai fiecare popor în parte, ci și o conlucrare mutuală a tuturor. Tipografia avea să favorizeze, ba chiar să încurajeze înmulțirea coridoarelor care legau Răsăritul de Apus, avea să promoveze acele cărți care reliefau utopia luminilor reformatoare. Ea dobândește o oarecare independență în fața autorităților. Nu rareori cărțile și colecțiile sunt lansate pe piață fără acordul mai marilor zilei.” (Neumann 1994: 204) În perioada 1778–1803, la Buda s-au tipărit 21 de cărți românești; între 1804 și 1824, perioada de apogeu, 167 de volume; anii 1813–1816 au fost cei mai bogați în realizări tipografice (1813 – 13 cărți, 1814 – 15, 1815 – 14, 1816– 13); între 1825 și 1849 apar 90 de cărți (Berenyi, 2000, 38). Aici se tipărește, prin urmare, și gramatica limbii române redactată de Gheorghe Șincai, *Lexicon Budense*, un mare dicționar român-latin-maghiar-german, al cărui principal redactor este Petru Maior, o istorie a genezei românilor în Dacia de Petru Maior. Însă mediul cultural de la Budapesta va contribui mai târziu și prin alte măsuri la dezvoltarea culturii românești: Mihai Eminescu și-a publicat prima poezie în 1866 în revista *Familia*, redactată și scoadă de către Iosif Vulcan la Budapesta. La Buda și la Pesta apăreau pe vremea aceea trei publicații românești (Farkas 2010: 57), în timp ce în 1912 în Ungaria apăreau 40 de publicații românești¹³. A treia catedră de limba și literatura română din lume își deschidea porțile la Universitatea de la Budapesta în 1862 (Farkas 2010: 57), șeful catedrei fiind Alexandru Roman iar Octavian Goga s-a lansat în paginile revistei *Luceafărul* (1902-1906) și tot la Budapesta apărea și primul său volum de poezii (*Poezii*, 1905).

BIBLIOGRAPHY

- Berenyi, Maria. 2000. *Cultură românească la Budapesta în secolul al XIX-lea*. Publicație a Societății culturale a românilor din Budapesta, Giula.
- Berenyi, Maria. 2013. *Personalități marcante în istoria și cultura romanilor din Ungaria (Secolul XIX)*, Studii, Publicația Institutului de Cercetări al Romanilor din Ungaria, Giula.
- Boia, Lucian. 1997. *Istorie și mit în conștiința românească*, Editura Humanitas, București.
- Bulei, Ion. 1996. *Scurtă istorie a românilor*, Editura Meronia, București.
- Clopoșel Ion. 1970. *Originile, dezvoltarea și desăvârșirea limbii române literare*, Editura Didactică și Pedagogică, București.

¹³ *Publicațiunile periodice românești (ziare, gazete, reviste)*. Descriere bibliografică de Nerva Hodoș și Al. Sadi Ionescu, cu o introducere de Ioan Bianu, București, Librăriile Socec & Comp. Si C. Sfetea Lepizig Viena Otto Harrassowitz Gerold & Comp. 1913, [https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/3/34/Alexandru_Sadi-Ionescu - Publica%C8%9Biiile_periodice_rom%C3%A2ne%C8%99ti - \(ziare, gazete, reviste\). Volumul 1 - Catalog alfabetic 1820-1906.pdf](https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/3/34/Alexandru_Sadi-Ionescu_-_Publica%C8%9Biiile_periodice_rom%C3%A2ne%C8%99ti_-_ziare,_gazete,_reviste)._Volumul_1_-_Catalog_alfabetic_1820-1906.pdf)

- Durandin, Catherine. 1998. *Istoria românilor*, traducere de Liliana Buruiană, Popovici, prefață de Al. Zub, Institutul European, Iași.
- Farkas Jenő. 2010. *A román irodalomról magyar szemmel*, in *Bárka*, 2010/3, pp. 57-63, http://www.barkaonline.hu/archivum/barka_201003.pdf
- Gáldi László. 1941. *Az erdélyi magyar tudományosság és a kolozsvári egyetem hatása a román tudományra*, in Bisztray Gyula- Szabó T. Attila, Tamás Lajos (coord), *Az erdélyi egyetemi gondolat és a M. Kir. Ferenc József Tudományegyetem története*, Erdélyi Tudományos Intézet, Kolozsvár. http://adatbank.transindex.ro/html/alcim_pdf9463.pdf
- Hodoș, Nerva- Oinescu, Al. Sadi. 1913. *Publicațiunile periodice românești (ziare, gazete, reviste)*. Descriere bibliografică de Nerva Hodoș și Al. Sadi Ionescu, cu o introducere de Ioan Bianu, București, Librăriile Socec & Comp. și C. Sfetea Lepizig Viena Otto Harrassowitz Gerold & Comp. 1913, [https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/3/34/Alexandru_Sadi-Ionescu - Publica%C8%9Biile_periodice_rom%C3%A2ne%C8%99ti - \(ziare, gazete, reviste\). Volumul 1 - Catalog alfabetic 1820-1906.pdf](https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/3/34/Alexandru_Sadi-Ionescu_-_Publica%C8%9Biile_periodice_rom%C3%A2ne%C8%99ti_-_ziare,_gazete,_reviste).Volumul_1_-_Catalog_alfabetic_1820-1906.pdf)
- Neumann, Victor. 1997. *Tentația lui Homo Europaeus. Geneza ideilor moderne în Europa centrală și de sud-est*, Editura All, București.
- Popa, Mircea. 1998. *Apropieri literare și culturale româno-maghiare*, Editura Dacia, Cluj-Napoca.
- Rotaru, Ion., 1981. *Literatura română veche*, Editura Didactică și Pedagogică, București.
- W. Kovács András, *A Wass család cegei levéltára*, Kolozsvár 2006, <http://www.mek.oszk.hu/05000/05051/05051.pdf>

Resurse electronice

- <http://revistasinteza.ro/a-fost-o-vreme-cand-la-buda-se-tiparea-mai-multa-carte-romaneasca-decat-la-iasi-sau-bucuresti/>
- www.bcu-iasi.ro/authority_files/BCU10.000004454.html,
- <http://convorbiri-literare.dntis.ro/PAPUCian3.html>
- <http://mek.oszk.hu/03600/03630/html/m/m14978.htm>
- <http://www.mek.oszk.hu/03600/03630/html/>
- <http://mek.oszk.hu/04900/04918/html/mhnesajnalja0034.html>
- <http://mek.oszk.hu/04900/04918/html/mhnesajnalja0094.html>
- <http://mek.oszk.hu/13500/13501/13501.pdf>
- http://enciclopediaromaniei.ro/wiki/Mihail_Halici
- <http://dragusanul.ro/teodor-racoce/>